

Р. І. ВІЄЗЖЕВ

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ У КОРОСТЕНІ ТА ПОБЛИЗУ ОВРУЧА В 1911 р.

В 1911 р. В. В. Хвойко розкопав 23 кургани в м. Коростень та 2 кургани за 7 км від м. Овруч. Дослідження цих маловивчених могильників¹ двох відомих літописних деревлянських міст — Іскоростеня та Вручя — становить значний науковий інтерес, оскільки вони дали додаткові відомості про інвентар та похоронний ритуал деревлян.

Результати розкопок у Коростені були опубліковані В. В. Хвойком². Проте поховання окремо не були описані, характеристика обряду та інвентаря була лише сумарна. Така публікація не дає можливості скласти уявлення про відкриті інвентарні комплекси. Крім того, характеристика похоронного ритуалу та інвентаря виявилася неповною, а іноді навіть і перекрученою. Так, не вказана знахідка перепалених людських кісток та кераміки в кургані з трупоспаленням, надзвичайно важливим уже хоча б тому, що такий обряд рідко зустрічається на Правобережжі УРСР, помилково відмічено знахідку намиста і бусин в похованні із золотими жіночими прикрасами, а також — в ряді поховань — дерев'яних трун, збитих залізними цвяхами, та ін.

Результати розкопок двох курганів біля Овруча зовсім не були опубліковані.

Всі ці неповні та неточні відомості роблять необхідною публікацію щоденників розкопок³, доповнених даними, які одержано внаслідок вивчення листування В. В. Хвойка з Археологічною комісією та рисунків речей, що зберігаються в справі, а також у фондах Київського історичного музею.

ЩОДЕННИКИ РОЗКОПОК

I. Розкопки могильника, розміщеного при виїзді з м. Коростеня біля лівого боку дороги, що веде до м. Овруч

Досліджено 19 курганів, з яких 4 виявилися раніше розкопаними, про що свідчили частини кістяків, які зустрічалися на різних горизонтах насипів.

Курган № 1. Насип висотою 4,2, діаметром 13,3 м оточений біля основи невеликою канавою. На глибині 4 м від вершини виявлена довгаста пляма чотирикутної форми, з боків якої на деякій відстані один від одного були ввіткнуті в землю 7 залізних цвяхів⁴. Нижче, на рівні

¹ Могильник у Коростені досліджувався в 1887 р., а також в 1899—1900 рр. (Ф. Р. Штейнгелем). Було розкопано 10 курганів:

² ОАК за 1911 р., стор. 64, 65.

³ Справа Археологічної комісії № 149 за 1911 р. «О раскопках В. В. Хвойка в Овручском уезде, Волынской губ.», архив Ленінградського відділення ІІМК АН СРСР.

⁴ На запитання Археологічної комісії В. В. Хвойко відповів, що подібний могильник, в якому поховані лежали не в трунах, а просто на землі, і над якими місцями збереглися частини рогож, прикріплених по кінцях кількома цвяхами, був відкритий ним у 1894—1895 рр. в самому Києві на Кирилівській вул.

давнього горизонту, лежав кістяк, орієнтований головою на захід, з простягнутими руками. Інвентар складався із залізного ножа біля правої руки та кільця з срібного дроту з трохи розімкненими кінцями — на пальці лівої руки.

Курган № 2. Висота насипу 1,4, діаметр 7 м. На рівні давнього горизонту виявлено дитячий кістяк, орієнтований головою на захід. Інвентар складався з двох морських черепашок, височного кільця з бронзового дроту із зімкненими кінцями та частини такого самого кільця, які знаходилися біля західного боку черепа.

Курган № 3. Насип висотою 1,1, діаметром 6 м. На рівні давнього горизонту знайдено дитячий кістяк, який був оточений 5 ввіткнутих в землю залізними цвяхами. Біля черепа виявлено 2 височних дротяних срібних кільця із зімкненими кінцями.

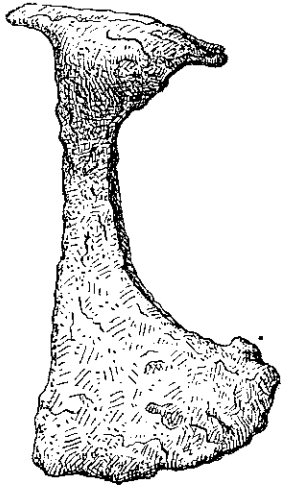

Рис. 1. Бойова сокира з поховання.

Курган № 4. Висота насипу 3,8, діаметр 11,6 м. На рівні давнього горизонту виявлено чоловічий кістяк, який був оточений ввіткнутих в землю 8 залізними цвяхами. Кістяк орієнтований головою на захід, права рука лежала між тазовими кістками, а ліва була витягнута вздовж тулуба. Біля стегна лежав залізний ніж і трохи вище — бронзова пряжка ліроподібної форми.

Курган № 5. Насип висотою 4,9, діаметром 18,2 м був оточений широкою канавою. З глибини 3,25 до 3,85 м у трьох місцях насипу виявлені камені вагою від 16 до 96 кг, складені один на одному в кількості від 3 до 8 каменів у кожному скупченні. На глибині 4,65 м в районі розташування каменів виявлена пляма дозжужання 3,5 та шириною 2,4 м, по контуру якої були помітні сліди зотлілого дерева та знайдено 11 залізнних цвяхів, ввіткнутих у землю.

На давньому горизонті були виявлені кістяки чоловіка та жінки, що лежали поруч, орієнтовані головами на захід. Положення їх рук було різним (більш докладних відомостей в щоденнику немає. — Р. В.).

При чоловічому кістяку, який лежав у південному боці могили, були знайдені: справа біля голови — обручі та ручка від дерев'яного відерця, біля правого плеча — бойова залізна сокира (рис. 1), біля правого стегна — залізний ніж та брусок, біля шиї — шиферна застібка, на пальці лівої руки — срібне вите кільце, на грудях — бронзова пряжка, яка розпалася на частини, в ногах — черепки роздавленої глиняної посудини.

При жіночому кістяку знаходилися: з лівого боку — частини глиняної посудини, біля черепа та щік — 5 срібних височних кілець S-подібної форми, 4 бочонкоподібні срібні бусини, по кінцях та посередині прикрашені зерню, 14 сердоликівих бусин, в тому числі одна призматична та дві плиткоподібної форми, дві підвіски із сердолика та кольорового каменю, три бусини з кольорової смальти, на пальці срібне пластинчасте кільце, розширене посередині, із зав'язаними кінцями, біля пояса — срібний бубонець.

Курган № 6. Висота насипу 1,4, діаметр 7 м. На рівні давнього горизонту виявлено кістяк жінки, орієнтований головою на захід. Біля правої руки знайдені ножиці, на пальці — кільце з срібного дроту із зімкненими кінцями, які трохи заходять один за одного.

Курган № 7. Насип висотою 4,1, діаметром 16,2 м, оточений канавою. На рівні давнього горизонту виявлено чоловічий кістяк, орієтова-

ний головою на захід, ліва рука підведена до підборіддя, права — на тазових кістках. Навколо кістяка виявлено 8 залізних цвяхів, ввіткнутих у землю, біля правого плеча — бронзова підковоподібна пряжка, в якій зближені кінці загнуті, біля пояса — бронзова ліроподібна пряжка та бронзове кільце, що розпалося.

Курган № 8. Висота насипу 1,65, діаметр 7 м. Поховання не мало інвентаря.

Курган № 9. Висота насипу 1,6, діаметр 6,4 м. Кістяк орієнтований головою на захід. Біля черепа знайдено два височних срібних дротяних кільця із зімкненими кінцями.

Курган № 10. Висота насипу 1,7, діаметр 7,2 м. На рівні давнього горизонту лежав кістяк головою на захід. Руки знаходилися між тазовими кістками. З обох боків кістяка було ввіткнуто в землю по 3 залізних цвяхи, на правій руці знаходилося кільце з срібного дроту, з кінцями, що заходять один за одного.

Курган № 11. Висота насипу 1,75, діаметр 7,2 м. Кістяк лежав на рівні давнього горизонту, орієнтований головою на захід, з витягнутими руками. Біля правого плеча знайдено шиферну застібку, а на пальці правої руки — бронзове кільце. Навколо кістяка в різних місцях виявлено 5 ввіткнутих у землю цвяхів.

Курган № 12. Висота насипу 1,5, діаметр 6,5 м. На рівні давнього горизонту виявлено два кістяки, які лежали на віддалі 1 м один від одного, орієнтовані головами на захід. При одному з них, який знаходився в північній стороні кургана, виявлено: бусину з кольорового скла, два височних кільця з срібного дроту (одне з кінцями, що сходяться, а друге — з трох розімкненими) та перстень із срібної пластинки.

Курган № 13. Висота насипу 1,9, діаметр 9,2 м. Кістяк лежав на рівні давнього горизонту, головою на захід. Навколо кістяка виявлено 7 ввіткнутих у землю залізних цвяхів. Інвентаря не було.

Курган № 14. Висота насипу 1,45, діаметр 7,8 м. На рівні давнього горизонту виявлений кістяк, орієнтований головою на захід, навколо якого було ввіткнуто в землю 7 цвяхів. Череп знаходився в 0,75 м на захід від тулуба. Біля черепа знайдено: кільце з бронзового дроту, морська черепашка, скляна та з кольорової пасти бусина, яка була надіта на тонкий бронзовий дріт.

Курган № 15. Насип висотою 1,7, діаметром 7,3 м. Кістяк лежав на рівні давнього горизонту і був орієнтований головою на захід. Біля стегна знайдено залізний ніж, на пальці лівої руки — кільце з бронзового дроту.

II. Розкопки групи курганів, розташованих при виїзді з м. Коростень з правого боку дороги, яка веде до м. Овруч

Група складається з трьох курганів. В. В. Хвойко розкопав два з них, які знаходилися на відстані 60 м один від одного.

*Курган № 16*¹. Висота насипу 3,4, діаметр 15 м. На висоті 0,2 м від рівня землі була виявлена пляма чотирикутної форми, площею $2,6 \times 1,1$ м, з боків якої були ввіткнуті у землю 8 залізних цвяхів. Трохи нижче, в межах цієї плями, було виявлено кістяк жінки, орієнтований головою на захід. Кісті рук складені в місці тазових кісток. Інвентар: біля черепа — дві великі золоті трибусинні сережки київського типу; 6 золотих височних кілець², з яких 4 були зігнуті з тонкого, а 2 — з

¹ За щоденником В. В. Хвойка, цей курган позначається як курган А.

² Чотири височних кільця мали кінці, що трохі заходять один за одного, а два — що сходяться.

товстого дроту; біля стегна, з правого боку — 2 гостроконечних знаряддя, дуже зіпсовані іржею, що нагадують ножі; в ногах — залізні обручі від дерев'яного відерця.

Курган № 17. Висота насипу 5,6, діаметр 21 м. Поховання не виявлено. Знайдено кусок кременю та кілька черепків слов'янських посудин.

III. Розкопки двох курганів, розташованих в м. Коростень, проти місця, що зветься «Ольжини купальні»

Курган № 18. Насип висотою 4,4, діаметром близько 20 м. В насипу на глибині від 1,5 до 2,7 м від вершини виявлено 7 кістяків, з яких 5 були в трунах. Кістяки орієнтовані головами на захід, крім одного, який лежав головою на південь. Інвентаря не виявлено, за винятком срібної монети короля Сігізмунда, знайденої в одному з поховань.

На висоті 0,5 м від давнього горизонту помічено тонкий шар вугілля та попелу. Під час розкопок насипу де-не-де зустрічалися черепки слов'янських посудин та кремінні осколки, з яких деякі мали сліди обробки.

На рівні давнього горизонту виявлена чотирикутна пляма розміром $2,3 \times 1,15$ м. Пляма була оковтурена прошарком зотлілого дерева. В західному боці плями знайдено нижню частину глиняної слов'янської посудини. На глибині 0,6 м від горизонту виявлено кістяк, орієнтований головою на захід, оточений 7 цвяхами, ввіткнутими в землю. Поховання не мало інвентаря.

*Курган № 19*¹. Знаходився на кілька метрів на північний схід від кургана № 18. Висота насипу 4,8, діаметр 21 м. Розміри розкопу $11,5 \times 8$ м. В насипу траплялися перебиті людські кістки, частини черепів; а глибше, починаючи з 1,5 і до 3 м, виявлено 13 цілих кістяків. Всі вони орієнтовані головами на захід, деякі — в дерев'яних трунах, два — у видовбаних колодах, а інші, при яких ніяких ознак дерева не виявлено, були поховані, мабуть, просто в землі. З інвентаря знайдена лише нижня частина глиняної посудини слов'янської епохи (з правого боку черепа одного кістяка). На глибині 4 м від поверхні насипу, на давньому рівні ґрунту (цей рівень знаходиться на глибині 4,8, а не 4 м, як вказував В. В. Хвойко) з'явився суцільний шар вугілля, попелу та кусків обпаленої глини, товщиною 0,15—0,25 м, який вкривав майже всю площу, відведену під розкоп. В цьому шарі де-не-де зустрічалися частини перепалених людських кісток (незначна частина лобної — надорбітальної кістки, частина суглоба від ліктьової кістки, кілька інших, дрібних кісток²) та черепки глиняних слов'янських посудин, прикрашених кількома видами орнаменту.

Шар вугілля, попелу та кусків обпаленої глини з перепаленими людськими кістками свідчить про виявлення поховання з трупоспаленням; подібні поховання рідко зустрічаються на цій території.

В справі є фотографії 24 фрагментів кераміки та лист В. В. Хвойка до Археологічної комісії, в якому повідомляється про надіслання знімка деяких черепків, знайдених в зольному шарі кургана, в похованні з трупоспаленням.

У фондах Київського історичного музею зберігаються тільки 23 фрагменти кераміки³, з яких була зроблена згадана фотографія; ці фрагменти прийняті, згідно запису інвентарної книги за 1911 р., до Київського музею старожитностей.

¹ Курган № 17 був позначений в щоденнику В. В. Хвойка як курган В, курган № 18 — як I та курган № 19 — як II.

² Опис кісток взято з листа В. В. Хвойка до Археологічної комісії.
в — 4583

³ Інвентарні номери фрагментів кераміки
54—58, 60, 67—75

В зв'язку з цим встановити кількість знайдених дослідником уламків та розв'язати питання, чи були покладені в зольний шар роздавлені посудини, чи тільки їх частини, неможливо.

Фрагменти посуду із зольного шару, які зберігаються в фондах Київського історичного музею, належать 9 горщикам та одній великій посудині баночної форми.

Від горщиків є 6 уламків вінець, 3 уламки плічків, 11 уламків стінок та 2 уламки денець. Горщики всі широкогорлі, зроблені на крузі; випал у більшості фрагментів добрий, в тісті є домішка піску. Вінця різко відігнуті назовні та сформовані в один прийом. По зовнішньому краю вони сплюснені й обрамлені двома слабо виявленими рубчиками (рис. 2).

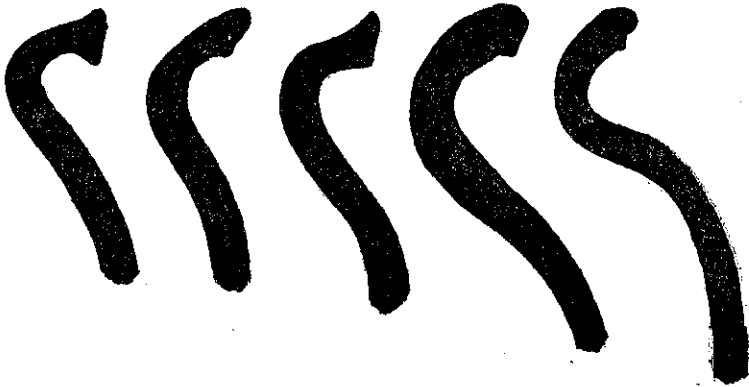

Рис. 2. Профілі вінець горщиків. Н. в.

Шийка коротка, по плічках та стінках розміщено орнамент, тільки уламок плічка і фрагмент вінець не орнаментовані. Є 7 різновидностей рисунка орнаменту на плічках та вінцях у вигляді: хвилеподібної лінії (табл. I, 1), зигзага, проглибленого нігтем з одного боку, та нижче розташованих кількох рядків вузьких смуг (табл. I, 2), хвилеподібної лінії, під якою розташовані на значній віддалі широкі смуги (табл. I, 4), довгастих, трохи косих поглиблень, під якими є ряд смуг (табл. I, 6), двох вузьких смуг, під якими розташовані в ряд нігтеподібні, великі і малі заглиблення, що утворюють рисунок (табл. I, 7), косих поглиблень в один ряд, під якими розташовані широкі смуги (табл. I, 3), великих поглиблень, зроблених нігтем, розташованих в ряд, під якими йшли широкі смуги (табл. I, 5).

Всі 11 уламків стінок орнаментовані паралельними рядами широких смуг, розташованих то рідко, то густо (табл. I, 8, 9, 10). Два фрагменти денець з частиною стінок належать різним горщикам. Денця плоскі і без виступів по борту; на стінках, що прилягають до них, орнаменту немає. Невелика площа денець, що збереглися, не дозволяє нічого сказати про наявність клейм.

Від посудини баночної форми зберігся один великий фрагмент вінець з частиною плічка. Виробка посудини грубокружальна, випал слабкий, тісто містить велику кількість шамоту. Вінця відігнуті назовні, сформовані в один прийом, по зовнішньому краю сплюснені та обрамлені двома слабо виявленими рубчиками. На плічках розташовано орнамент у вигляді кількох рядів широких смуг (табл. I, 11).

Про час цього поховання з трупоспаленням свідчать горщики, вкриті по всій поверхні орнаментом, що є характерною ознакою для посуду раннього періоду Київської Русі (IX—X ст.). Деякі вінця горщиків цілком подібні до вінець горщика із дружинного поховання Шестовицького

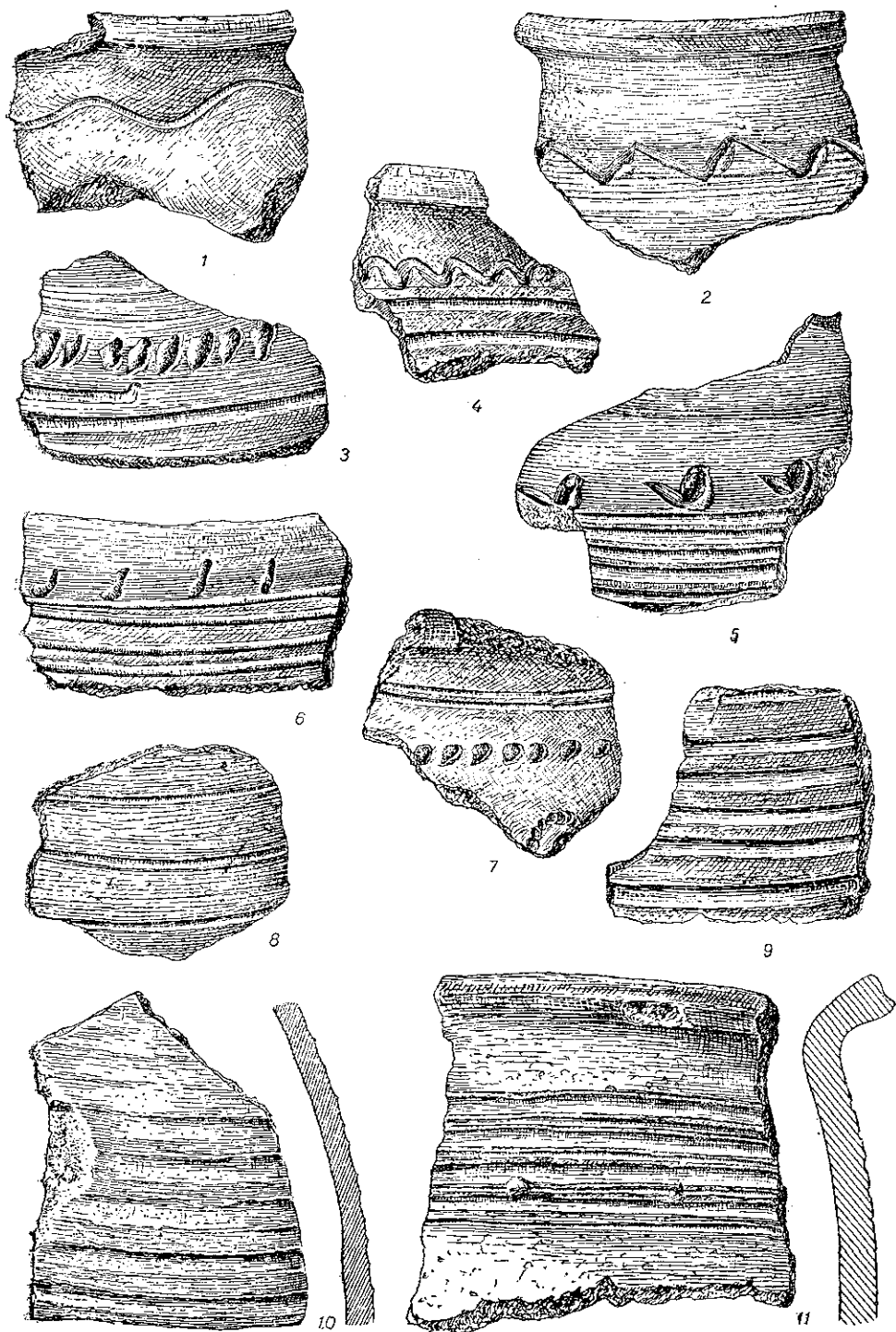

Табл. I. Фрагменти кераміки, знайденої в похованні з трупоспаленням, 1/2 н. в.

могильника, яке містило мідну візантійську монету Льва VI (початок X ст.)¹.

Курганне поховання з слов'янським трупоспаленням в с. Сажки, Немирівського району, Вінницької області², єдине на Правобережжі УРСР, містило монети — два саманідських диргеми першої половини X ст. (Ахмед ібн Нафа II).

Всі наведені дані дозволяють датувати поховання з трупоспаленням в Коростені не пізніше X ст.

* *

*

Нижче основи насипу кургана В. В. Хвойко відкрив стоянку, яка відноситься до часу, перехідного від пізнього палеоліту до неоліту³.

IV. Розкопки курганів поблизу м. Овруч

На сьомому кілометрі від м. Овруч, з правого боку дороги, яка веде до Коростеня, є група з 7 курганів висотою в 3—4 м. Були розкопані 2 найбільших кургани.

Курган № 1. Насип кургана оточений канавою. На рівні давнього горизонту виявлено жіночий кістяк, оточений 7 залізними цвяхами без ознак дерева. Біля черепа знайдено 2 невеликих височних кільця та срібна сережка у вигляді дротяного кільця з надітими на нього бусинами — кам'яною та срібною, довгастої форми. Біля шиї — дві сердолікові бусини, в тому числі одна призматична. На пальці правої руки знаходилося кільце з срібної пластинки.

Курган № 2. Насип оточений канавою. На рівні давнього горизонту лежав чоловічий кістяк, навколо якого було 8 цвяхів без ознак дерева. Біля шиї виявлено кістяний гудзик, на пальці правої руки — кільце з мідного дроту.

* *

*

Таким чином, у всіх розкопаних курганах були виявлені трупопокладення, і лише одне поховання було з трупоспаленням.

Померлі, як правило, покладені на давній горизонт без трупів, і лише для одного була викопана яма глибиною 0,6 м від поверхні.

Майже всі поховання одиничні, в тому числі два дитячих.

Часом померлі були накриті якимсь покривалом, яке прикріплювалося до землі цвяхами. Звичаю класти похованого на підсіпку чи зверху обсіпати вугіллям та попелом, який зустрічається на Житомирщині, тут не спостерігалось.

Кістяки лежали витягнуто на спині, орієнтовані головою на захід, з різним положенням рук та простягнутими ногами. В більшості поховань знайдено інвентар.

Зроблені В. В. Хвойком визначення статі та віку похованих дозволяють виділити інвентар чоловічих, жіночих та дитячих поховань.

До складу інвентаря чоловічих поховань входили залізні ножі, брусочки, дерев'яне відерце, глиняний горщик, бронзові пряжки ліроподібної

¹ Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, К., 1952, стор. 128, табл. II.

² Д. Т. Березовець, Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу, АП, т. III, К., 1952, стор. 207, 214.

³ І. Ф. Левицький, Про вік стоянки, відкритої В. В. Хвойком в Іскорості, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 161.

або підковоподібної форми, шиферна і кістяна застібки, срібний та мідний дротяний (простий і плетений) перстні, залізна бойова сокирка.

В жіночих похованнях були знайдені залізні ножі (?), дерев'яне відерце, залізні ножиці, срібні та золоті дротяні височні кільця з кінцями, які заходять один за одного та сходяться, срібні височні кільця S-подібної форми, золоті трибусинні сережки київського типу, сережка, що складається з дротяного кільця та кам'яної і срібної бусин, срібні бочкоподібної форми та сердолікові призматичної і плиткоподібної форми бусини, срібний бубонець, срібні перстні — пластинчастий, посередині розширений, із зав'язаними кінцями, дротяний з зімкненими кінцями.

Дитячі поховання супроводжували бронзові дротяні височні кільця із зімкненими кінцями та морські черепашки.

Серед речей привертають увагу золоті жіночі прикраси (6 височних дротяних кілець і пара трибусинних серег), які, безсумнівно, належать представниці деревлянської знаті.

На Правобережжі УРСР слов'янські поховання із золотими прикрасами відомі в обмеженій кількості тільки в Києві та одне поховання в кургані біля с. Ягнятин, Житомирської області¹.

Слід також відзначити чоловіче поховання з бойовою сокирою, в зв'язку з тим, що знахідки зброї в похованнях Правобережжя УРСР досить рідкі².

В одному жіночому похованні серед інших речей виявлені також і ножиці, які на території Правобережжя ніде більше не зустрічались.

Курган з трупоспаленням досить інтересний тому, що поховання в ньому зроблено за обрядом, характерним для північних слов'янських племен, і належить одному з їх представників. Місцеve населення Правобережжя УРСР цей ритуал майже не вживало, що підтверджується незначною кількістю курганів з трупоспаленням на вказаній території. Фрагменти посудин, що супроводжують це трупоспалення, є майже єдиними, які збереглися до наших днів з правобережних слов'янських курганів з обрядом трупоспалення.

Р. И. ВЫЕЗЖЕВ

РАСКОПКИ КУРГАНОВ В КОРОСТЕНЕ И ВБЛИЗИ ОВРУЧА В 1911 г.

Резюме

В. В. Хвойко в 1911 г. провел раскопки 23 славянских курганов в г. Коростене и вблизи г. Овруч.

Публикуемые дневники позволяют дополнить и уточнить имеющиеся сведения об этих могильниках, а также данные о ритуале и инвентаре погребенный летописных древлян.

Во всех раскопанных курганах обнаружен обряд трупоположения, и лишь одно погребение оказалось трупосожжением на месте захоронения. В каждом кургане имелось по одному погребению. Покойники были положены на древний горизонт без гробов, и только для одного из них была выкопана яма глубиной 0,6 м от поверхности. Часто умершие были прикрыты каким-то покрывалом, которое прикреплялось к земле гвоздями. Обычай класть покойника на подсыпку или сверху обсыпать углем и пеплом, который встречается на Житомирщине, здесь не вы-

¹ Раскопки в стране древлян, МАР, № 11, стор. 30—34.

² На території Правобережжя УРСР зброя знайдена в таких курганах похованнях: с. Андріївці, Житомирської області (бойова сокира), див. АЛЮР за 1903 р., № 5, стор. 330, 331; м. Коростишів, Житомирської області (наконечник списа), див. Раскопки в стране древлян, МАР, № 11, стор. 56—58.

явлено. Костяки находились в вытянутом положении, на спине, головой на запад, с различным положением рук и протянутыми ногами. Среди погребального инвентаря были найдены крайне редко встречаемые в курганах Правобережья УССР золотые женские украшения (6 височных проволочных колец и пара трехбусинных серег), боевой железный топор, железные ножницы и сопровождавшие трупосожжение фрагменты от 9 горшков и большого сосуда баночного типа.
